

De heksen van Hans Baldung

Religie en misogynie in vroegmodern Straatsburg

Afb. 1. Hans Baldung, *De heksen (Heksensabbat)*, 1510, houtsnede, 38.9 × 27 cm, The Metropolitan Museum of Art, New York.

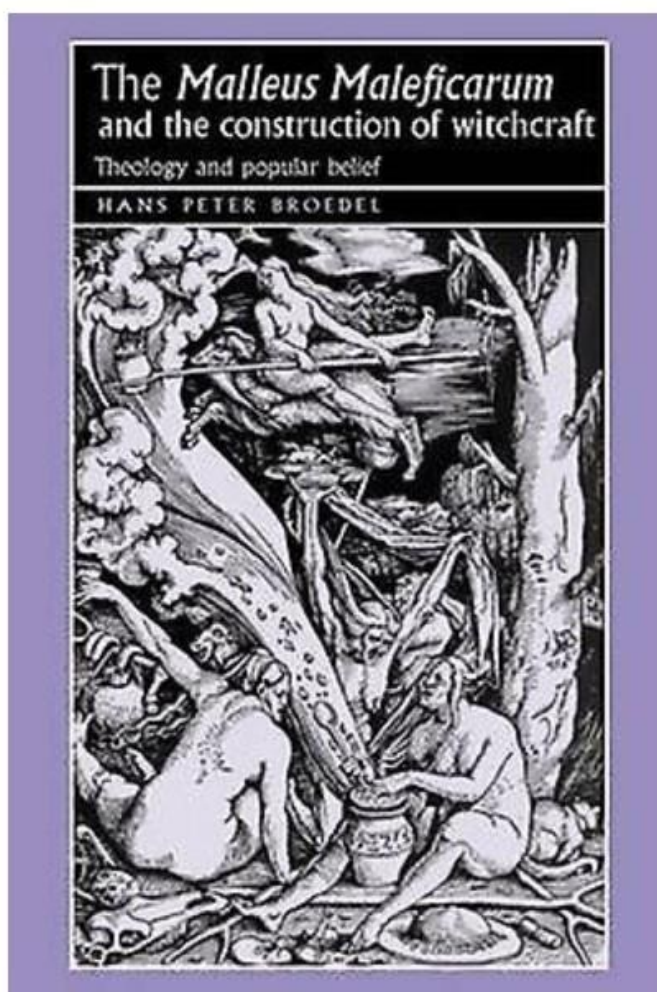
De heksen van Hans Baldung

Religie en misogynie in vroegmodern Straatsburg

Index	2
Introductie	3
1. De heks in vroegmodern Straatsburg Vrouwen, heksenjachten en de heksen van Hans Baldung	7
2. Satire en demonologie De Malleus Maleficarum & Luther over heken	17
3. De draak steken met Dominicanen Een heks of een heilige?	26
4. Gevaar & geweld De precaire situatie van arme ongetrouwde vrouwen	31
Conclusie	37
Lijst van afbeeldingen	38
Bibliografie	40

Introductie

De heksen van Hans Baldung hebben een grote bijdrage geleverd aan het actuele beeld van de heks. Deze werken, drie tekeningen, twee houtsneden en een schilderij, vervaardigde Hans Baldung tussen 1510 en 1534. Het vroegste werk, de houtsnede *De heksen* uit 1510 (Ook: *Heksensabbat*, Afb. 1), vergaarde als drukwerk veel bekendheid in de 16^e eeuw en wordt nog steeds gebruikt als coverillustratie van boeken over het onderwerp (zie afb. 2.).

In dit paper zullen de heksenwerken van Hans Baldung geïnterpreteerd worden vanuit een multidisciplinaire invalshoek. Enerzijds zal de invloed van de religieuze hervormingen in de periode besproken worden. De *Malleus Maleficarum* (ook wel *de Heksenhamer*, 1486-1487), en de geschriften van Maarten Luther voeren hierbij de boventoon. Anderzijds zullen de genderrelaties in vroegmodern Europa besproken worden, die van groot belang zijn bij het interpreteren van deze werken. Ook het gebruik van satirische humor in kunst komt ter sprake bij het bespreken van de werken.

Afb. 2. Boekomslag: Hans Pieter Broedel, *The Malleus Maleficarum and the construction of witchcraft. Theology and popular belief*, Manchester 2003.

De naamgeving van de hier besproken werken is een belangrijk punt. Van diverse werken, zoals *De heksen* (Ook: *Heksensabbat*, 1510, Afb. 1), *Twee heksen* (1523, Afb. 3) en *Heksensabbat II* (1514, Afb. 9) zijn de namen origineel, of is de afbeelding zo overduidelijk in iconografie dat het enkel om heksen kan gaan. Dit is niet het geval bij *Nieuwjaarsgroet met drie heksen* (1514, Afb. 5), dat ook bekend is onder enkel *Nieuwjaarsgroet*. De tekening *Heks en draak* (1515, Afb. 6) heeft door de jaren heen vele namen gehad, maar de originele benaming of intentie zijn onbekend. In dit onderzoek zal uitgegaan worden van de werkhypothese alle genoemde werken heksen als onderwerp hebben.

Van 1503 tot 1507 was Hans Baldung in de leer bij Albrecht Dürer¹. Dürer's etsen *Vier heksen* (1497, Afb. 3) en *Een heks rijdt achterstevoren op een geit* (ca. 1500, Afb. 4) zijn één van de eerste weergaves van het nieuwe heksenbeeld dat opkwam in de late middeleeuwen. De naaktheid van de heksen speelt hierin een belangrijke rol, aangezien heksen in de vroege en hoge middeleeuwen haast uitsluitend gekleed werden afgebeeld.²

Afb. 3. Albrecht Dürer, *Vier heksen*, ets, 1497, Museum of Fine Arts, Boston.

¹ Thomas A. Brady Jr., 'The Social Place of a German Renaissance Artist: Hans Baldung Grien (1484/85-1545) at Strasbourg.' *Central European History* 8 (1975) no. 4, p. 298.

² Margaret A. Sullivan, 'The Witches of Dürer and Hans Baldung', *Renaissance Quarterly* 53 (2000) No. 2, pp. 354-355.

Afb. 4. Albrecht Dürer, *Een heks rijdt achterstevoren op een geit, ets, ca. 1500*, Museum of Fine Arts, Boston.

Door deze directe connectie tussen Baldung en Dürer is het waarschijnlijk dat Baldung's heksen in een traditie staan van vergelijkbare werken van Dürer. Het is echter lastig te zeggen of de invloed enkel visueel of ook intrinsiek was. Theorieën over deze werken lopen uiteen, van een nieuwe interpretatie van de klassieken³, tot een visuele weergave van Dürers humanistische denkbeelden.⁴

Dürers enorme faam heeft geleid tot diverse aannames met betrekking tot zijn leerlingen, waaronder de veronderstelling dat Dürers beroemde bekering tot het protestantisme een *trickle-down* effect had op zijn (voormalige) leerlingen.

Er is echter weinig tot geen bewijs dat Hans Baldung een vurige gelovige was.

³ Jeroen Stumpel, 'The Foul Fowler Found out: On a Key Motif in Dürer's "Four Witches"', *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 30 (2003) No. ¾, pp. 143-160.

⁴ Sullivan 2000 (zie noot 2), pp. 333-401.

Na zijn tijd in Freiburg, waar hij zijn befaamde *Freiburger Hoogaltaar* (1512-1516) schilderde, keerde hij terug naar Straatsburg en schreven Hans en zijn vrouw Margarethe zich in bij een Roomse religieuze gemeenschap. Na de religieuze kentering schreven zij zich in bij de nieuwe evangelische kerk, en de schilder bleef commissies aannemen van zowel katholieken als protestanten. Het argument dat Baldung's *Portret van Maarten Luther* uit 1521 bewijs is voor zijn intense geloofsovertuiging is op zijn best wankel. Enige tijd later werkte hij voor Balthasar Beck, een plaatselijke drukker die bekend stond als een anabaptist.⁵ Het werken in opdracht van Beck is geen bewijs dat Baldung bij de streng bestreden anabaptisten hoorde – en het werken in opdracht van Luther is geen bewijs voor zijn vurige protestantisme.⁶

De herontdekking van de antieke tijd in de late 15^e eeuw leidde tot een hernieuwde interesse in het naakte lichaam, een onderwerp dat haast niet werd uitgebeeld gedurende de middeleeuwen (een uitzondering waren Adam en Eva).⁷ Het afbeelden van naakte figuren werd meer geaccepteerd, zolang het geen Christenen betrof maar Romeinse of Griekse mythen. Het naakt afbeelden van heidenen of ketters was geoorloofd, aangezien zij niet vielen onder de strenge christelijke moraliteitsregels. In deze context kan de opkomst van de naakte heks in deze periode gezien worden als een manier om naakten af te beelden.

⁵ Arnold C. Snyder & Linda A. Huebert Hecht, *Profiles of Anabaptist Women: Sixteenth-Century Reforming Pioneers*, Waterloo 2010, p. 267.

⁶ Brady Jr. 1975 (zie noot 1), pp. 307-311.

⁷ Jean Sorabella, 'The Nude in the Middle Ages and the Renaissance', *Heilbrunn Timeline of Art History* (online resource), The Metropolitan Museum of Art, New York, 2000–.

1. De heks in vroegmodern Straatsburg

Vrouwen, heksenjachten en de heksen van Hans Baldung

Hans Baldung bracht het grootste deel van zijn leven door in Straatsburg, dat sinds 1262 een vrije rijksstad was binnen het Heilige Roomse Rijk. Deze status verleende de burgers de vrijheid om eigen bestuursorganen en rechtspraak te organiseren, onder het toezicht van de keizers Maximiliaan I (1459-1519, reg. 1508-1519) en Karel V (1500-1558, reg. 1519-1556).⁸

In de late middeleeuwen nam de kritiek op de katholieke kerk toe. De grote macht van de kerk, de pauselijke belastingen en het aflatenstelsel lagen onder vuur. Deze onvrede culmineerde rond 1520 met de kritiek van Maarten Luther, die een wijdverspreid protest tegen de kerk tot stand bracht.⁹ Zo werd het zuiden van het tegenwoordige Duitsland één van de geboorteplaatsen van het protestantisme, terwijl tegelijkertijd de *Malleus Maleficarum* er werd vervaardigd. De theologische spanningen tussen de opkomende protestanten en de Rooms Katholieke kerk had een duidelijke weerslag op de bevolking. Het belang van het leven na de dood was eenieder bekend, maar de juiste weg naar het hemelse Jeruzalem was niet meer onbetwist.

Een groot deel van Duitssprekend Europa voelde zich aangetrokken tot de nieuwe ideeën van Luther en andere hervormers, zoals Ulrich Zwingli en Calvijn. Deze golf van ‘protestanten’, zo genoemd omdat zij protesteerden tegen een bevel om hun nieuwe kerken te sluiten, verspreidde zich door noord-Europa. In 1529 werd de katholieke mis afgeschaft binnen de stadsgrenzen van Straatsburg.¹⁰ Tegen 1530 had een groot deel van noord-Europa, waaronder Scandinavië en Engeland, gebroken met de katholieke kerk. Het aanhangen van de reformatie was niet alleen een theologische, maar ook een politieke en economische kwestie. Zo steunden plaatselijke leiders Luther of Calvijn omdat zij de pauselijke autoriteit over hun territorium kwijt wilden, en probeerden Duitse burgers de macht van de Heilige Roomse Keizer, Karel V te verminderen.¹¹

⁸ Brady Jr. 1975 (zie noot 1), pp. 303, 307.

⁹ Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*, London 2000, pp. 59-61.

¹⁰ Miriam Usher Chrisman, *Strasbourg and the Reform. A Study in the Process of Change*, New Haven & London 1967, p. 81.

¹¹ Miriam Usher Chrisman & Otto Gründler (red.), *Social Groups and Religious Ideas in the Sixteenth Century*, Kalamazoo 1978, pp. 38-39.

Hoewel Luther en andere hervormers braken met veel katholieke tradities, bleven zij de autoriteit van de kerkvaders onderschrijven. De leer van Augustinus, die sterk bijdroeg aan de christelijke ambivalentie en vijandigheid tegenover seksualiteit, was belangrijk in zowel de katholieke als protestantse leer. Zowel protestanten als katholieken leidden heksenprocessen in de vroegmoderne periode, waarin duizenden vrouwen vervolgd werden.¹²

Heksenjachten

De heksen van Hans Baldung ontstonden in een tumultueuze periode, met veel religieuze en sociale onrust. Straatsburg was ook het thuis van diverse Lutherse hervormers zoals Johann Geiler von Kaisersberg en van strikte katholieken als Heinrich Kramer. Deze Dominicaan is de voornaamste auteur van de *Malleus Maleficarum* (Straatsburg, 1486-1487, hierna *Malleus*), de ‘Heksenhamer’, een handboek voor heksenjagers dat in korte tijd zeer bekend onder zowel clerici als leken. In de *Malleus* wordt niet alleen gesteld dat vrouwen eerder zullen bezwijken aan demonische krachten dan mannen, maar ook dat iedere intelligente man enkel tot dezelfde conclusie kan komen. Dit wordt besproken in Part 1, Question 6, “Why a larger number of sorcerers is found among the delicate female sex than among men; what sort of women are more often to be found to be superstitious and sorceresses”¹³

Er worden door Kramer diverse redenen genoemd waarom vrouwen makkelijke slachtoffers zijn. Hij noemt ze zelfs levensgevaarlijk: “Every evil is small compared to the evil of a woman”¹⁴, “..they (women) are prone to believing and because the demon basically seeks to corrupt the Faith, he assails them in particular”¹⁵, “..they (women) have loose tongues and can hardly conceal from their female companions the things that they know through evil art, and since they lack physical strength, they readily seek to avenge themselves secretly through acts of sorcery.”¹⁶ “For if the evil of women did not in fact exist – not to mention their acts of sorcery – the world would remain unburdened of countless dangers.”¹⁷

¹² Wiesner-Hanks 2000 (zie noot 9), p. 61.

¹³ Henricus Kramer & Jacobus Sprenger, Christopher Mackay (Red.), *Malleus Maleficarum*, Vol. II, New York 2006 (1486-1487), p. 111.

¹⁴ Idem, p. 114.

¹⁵ Idem, p. 116.

¹⁶ Idem, p. 116.

¹⁷ Idem, pp. 120-121.

De belangrijkste reden voor het gevaar van vrouwen wordt bewaard voor de conclusie: “Everything is governed by carnal lusting, which is insatiable in them (women) and for this reason they even cavort with demons to satisfy their lust. More evidence could be cited here, but for intelligent men it appears to be reasonably unsurprising that more women than men are found to be tainted with the Heresy of sorceresses.”¹⁸

Het negatieve vrouwbeeld van Kramer en Sprenger dat naar voren komt in de *Malleus* is geen uitzondering. Eén van de belangrijkste Dominicaanse geleerden, St. Thomas van Aquino (ca.1225-1274), herhaalde in zijn *Summa Theologiae* het standpunt van Aristoteles: “As regards the individual nature, woman is defective and misbegotten (..) while the production of woman comes from defect in the active force or from some material indisposition, or even from some external influence (..)”¹⁹ Deze gedachtegang is niet ver verwijderd van een creatie Gods een fout noemen – een ketterse gedachte waartegen Thomas zich ietwat onhandig verdedigt in de volgende zin: “On the other hand, as regards human nature in general, woman is not misbegotten, but is included in nature's intention as directed to the work of generation. Now the general intention of nature depends on God, Who is the universal Author of nature. Therefore, in producing nature, God formed not only the male but also the female.”²⁰

Als Dominicanen zullen Sprenger en Kramer uit en te na bekend zijn geweest met Aquino's geschriften. Hoewel het vrouwbeeld dat naar voren komt in de *Summa* niet bepaald positief te noemen is, is het mijlen verwijderd van het vrouwbeeld in de *Malleus*, waarin vrouwen voluit kwaadaardig worden genoemd. Kramer en Sprenger halen het deuterocanonieke bijbelboek Ecclesiasticus aan, nu beter bekend als Sirach: “Every evil is small compared to the evil of a woman”. (Sir. 25:19)²¹

De nervositeit over de samenleving in het algemeen en het eigen zielenheil in het bijzonder werd enigszins verlicht door de aanwezigheid van een duidelijke, kwaadaardige vijand. De verdorven individuen die een pact hadden gesloten met de duivel waren een bedreiging voor de volledige morele orde van de samenleving. Het steunen van heksenvervolgingen leidde tot een zekere geruststelling; vechten tegen de duivel schiep saamhorigheid.²²

¹⁸ Kramer & Sprenger, Mackay 2006 (1486-1487), vol. II (zie noot 13), p. 122.

¹⁹ Thomas Aquinas & Fathers of the English Dominican Province (Vert.), *The Summa Theologiae of St. Thomas Aquinas*, Oxford 1920 (1273), Part 1, Question 92, Art. 1.

²⁰ Idem.

²¹ Kramer & Sprenger, Mackay 2006 (1486-1487), vol. II (zie noot 13), p. 114.

²² B. P. Levack, *The witch-hunt in early modern Europe*, Harlow/New York 1987, pp. 141-142.

De Europese heksenjachten vonden plaats in drie fases: een aarzelend begin tussen 1435 en 1500, gevolgd door een periode van lage activiteit tot 1560, toen heksenjachten op grote schaal begonnen.²³ Deze laatste fase eindigde pas in het midden van de 18e eeuw. Duitsland had het grootste aantal heksenprocessen, ongeveer de helft van het Europese totaal. Het grootste deel van deze processen vond plaats in de laatste periode, waarin enorme processen plaatsvonden die tot driehonderd vrouwen tegelijk berechttten. Moderne historici schatten het aantal slachtoffers op 40.000 tot 60.000. Tachtig procent van deze slachtoffers was vrouw.

De positie van vrouwen in vroegmodern Straatsburg

Vrouwen in de vroegmoderne tijd vielen voor hun tijdgenoten in twee categorieën: getrouwd, of nog niet getrouwd. De huwelijkse staat van een vrouw stond gelijk aan haar sociale en economische positie. Waar mannen zich vaak in een bepaalde professionele hiërarchie omhoog werkten gedurende hun leven, zoals een gilde, beoefenden vrouwen vaak meerdere beroepen tegelijk of veranderden meerdere keren van beroep.²⁴

Waar vrouwen in de middeleeuwen meer ruimte hadden in het publieke domein, werd deze ruimte in de vroegmoderne periode steeds meer ingeperkt. De nadruk op de goede vrouw als echtgenote en moeder die binnenshuis het reilen en zeilen van de familie regelt, onder supervisie van haar echtgenoot, leidt tot sterke veroordeling van vrouwen in het publieke domein.

Het werk van vrouwen werd over het algemeen lager betaald en altijd minder gewaardeerd dan dat van mannen. Aangezien alle vrouwen gezien werden als getrouwd of nog niet getrouwd, kregen vrouwen over het algemeen de helft van het salaris van een man uitbetaald, ook voor dezelfde werkzaamheden. De gedachtegang was dat als een vrouw ongetrouwd was, ze alleen zichzelf hoefde te onderhouden en dus minder geld nodig had. Als een vrouw getrouwd was, hielp ze enkel haar man bij het onderhouden van het gezin. Het grote aantal vrouwen die weduwes waren met kinderen, of vrouwen wiens mannen hun verlaten hadden of welke niet konden werken, werd buiten beschouwing gelaten.²⁵

²³ Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2008, p. 253.

²⁴ Idem, pp. 250-253.

²⁵ Idem, p. 105.

Tijdens de vroegmoderne periode professionaliseerden veel beroepsgroepen zich. Bepaalde titels zoals ‘arts’ mocht men voeren na een bepaalde hoeveelheid formele training en het verkrijgen van een licentie. Hoewel in de Middeleeuwen ook enkel mannen werden toegelaten aan universiteiten, mochten vrouwen die op andere manieren hadden leren helen zich ook ‘arts’ noemen. In de 16^e eeuw werd dit een halt toegeroepen. Deze begrenzungen werden niet alleen toegepast op beroepen waarvoor universitaire training nodig was, maar ook voor beroepen als apotheker. Vrouwen brouwen misschien dezelfde kruidenmengsels, maar enkel mannen mochten de titel voeren, en de bijbehorende hoge prijzen vragen.²⁶ De meeste ziekten werden thuis behandeld, waardoor vrouwen de voornaamste medische zorg bleven verlenen. De zorg voor zieke kinderen lag in de handen van vrouwen, en hun kennis werd overgegeven via orale tradities. Vlak na de uitvinding van de drukpers verschenen werken op rijm over de zorg voor baby’s en kinderen, in de landstaal in plaats van het Latijn.²⁷

Gecertificeerde artsen vroegen hoge bedragen voor hun diensten, die voornamelijk bestonden uit aderlatingen voor alle vormen van ziekte. Hoewel deze behandelingen “at worst deadly and at best useless”²⁸ waren, volgens Merry Wiesner-Hanks, hadden artsen een hoge sociale status. Vrouwen die buitenshuis ziektes behandelden werden automatisch in de categorie van kwakzalvers geplaatst. Vroedvrouwen vormden hierop een uitzondering. Deze werden opgeleid door middel van een leertijd, en leerden aldus hun vak grotendeels in de praktijk. Aangezien de meeste moeders en vrouwen die hen bijstonden analfabeet waren, is het vinden van historische bronnen over hun ervaringen lastig.²⁹ De grote kennis van vroedvrouwen was vaak onbekend bij de rest van de medische wereld, wat geïllustreerd wordt door het voorbeeld van ergot.

De meest voorkomende doodsoorzaak van vrouwen in of direct na het kraambed was grootschalig bloedverlies. Het gebruik van ergot (tegenwoordig: ergotamine), een schimmel die rogge aantast, voor het verminderen van het bloeden was onder vroedvrouwen bekend sinds de 10^e eeuw. Ergotamine veroorzaakt samentrekkingen van de spieren in de arteriolen en baarmoeder, waardoor bloeden vermindert.

²⁶ Wiesner-Hanks 2008 (zie noot 23), pp. 102-103.

²⁷ Jacalyn Duffin, *History of Medicine. A Scandalously Short Introduction*, Toronto 2010², pp. 345-346.

²⁸ Wiesner-Hanks 2008 (zie noot 23), p. 115.

²⁹ Duffin 2010 (zie noot 27), p. 285.

Hoewel de Amerikaanse arts John Stearns in 1807 het gebruik van ergot aanraade bij moeilijke bevallingen, was hij niet de uitvinder van dit gebruik. In 1822 noemde Stearns zijn bron: 'I was informed of the powerful effects produced by this article, in the hands of some ignorant Scotch woman'.³⁰

De vernieuwde maatregelen en wetten in de vroegmoderne tijd leidden tot een economische achterstand voor vrouwen, vooral als zij alleenstaand waren. Armoede en honger dwong sommige vrouwen de prostitutie in, werk dat tijdens de Middeleeuwen grotendeels legaal was in Europa. De sterke morele opleving tijdens de Protestantse en Katholieke reformaties leidde tot onderdrukking en criminalisering van sekswerk, waarbij vrouwen (en in mindere mate mannen) boetes, verbanning en gevangenisstraf riskeerden.³¹ De drie vergrijpen waar vrouwen overweldigend voor werden veroordeeld, veel meer dan voor andere illegale activiteiten, waren prostitutie, infanticide, en hekserij.³²

De heksen van Hans Baldung

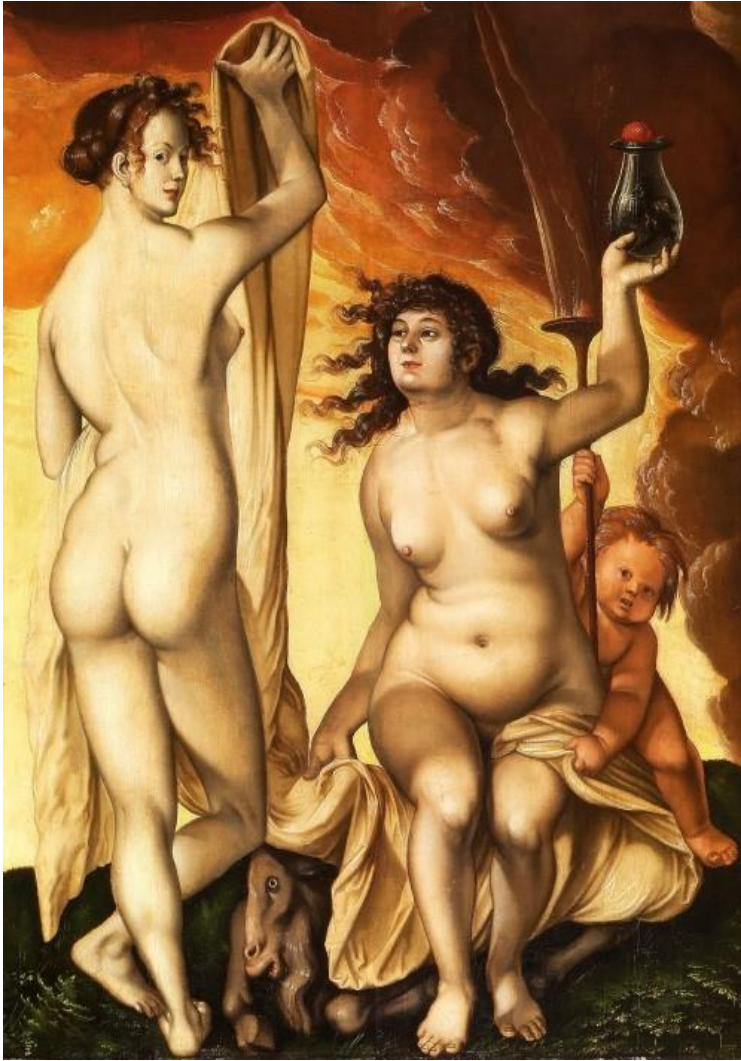
Hans Baldung maakte een van de eerste westerse schilderijen waarop heksen het autonome onderwerp zijn: *Twee heksen* uit 1523 (Afb. 5). Dit schilderij is tekenend voor de verandering in het heksenbeeld in de vroegmoderne periode. De houtsnede *Heks omhelst haar duivelse geliefde* van Ulrich Monitor uit 1487 (Afb. 6) is een goed voorbeeld van de middeleeuwse heks. Zij is volledig gekleed en duidelijk bezig met bovennatuurlijke zaken, bijvoorbeeld een betovering of een omhelzing met de duivel.³³ De heksen van Hans Baldung gaan, over het algemeen naakt, direct oogcontact aan met de toeschouwer. Ook is hun connectie met het bovennatuurlijke niet altijd direct aanwijsbaar. Waar sommige werken attributen als kookpotten en katten bevatten, zoals *De heksen (Heksensabbat)* (1510, Afb. 1), zijn andere merkwaardig sober, zoals de *Nieuwjaarsgroet met drie heksen* uit 1514 (Afb. 7). De heksen van Hans Baldung zijn niet alleen anders dan de heksen voor hem, maar verschillen ook onderling.

³⁰ Duffin 2010 (zie noot 27), pp. 287-289.

³¹ Wiesner-Hanks 2008 (zie noot 23), pp. 115, 120-122.

³² Idem, pp. 123-124.

³³ Renilde Vervoort, "Vrouwen op den Besem en Dergelijck Ghespook": Pieter Bruegel en de Traditie van Hekserijvoorstellingen in de Nederlanden tussen 1450 en 1700, Nijmegen 2011, pp. 33-34. Lyndal Roper, *The Witch in the Western Imagination*, Charlottesville 2012, pp. 32-34.

Afb. 5. Hans Baldung, *Twee heksen*, 1523, olieverf en tempera op paneel, 65.3 × 45.6 cm, Städel Museum.

Afb. 6. Ulrich Molitor, *Heks omhelst haar duivelse geliefde*, 1487, houtsnede uit: *Des Sorcières et des Devineresses* (Keulen 1487), University of Pennsylvania.

Afb. 7. Hans Baldung, *Nieuwjaarsgroet met drie heksen*, 1514, penseel en pentekening op bruin papier, 30.9 cm x 21 cm, The Albertina, Wenen.

De bijzondere compositie van de figuren in *Nieuwjaarsgroet met drie heksen* wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd door kunsthistorici. De wilde bewegingen die de vrouwen maken kunnen de bezeten staat weergeven waarin zij verkeren. Het weelderige haar van de heksen heeft ook een betekenis: het haar werd gezien als een bron voor magische kracht. De connectie

tussen haar en macht, die in de Bijbel bijvoorbeeld te zien is bij Samson, leefde sterk in deze periode. De haardracht van vrouwen had grote sociale en symbolische betekenis. Getrouwde vrouwen bedekten hun haar vanaf de dag na de bruiloft. Lang los haar was het kenmerk van een vrouw die seksueel beschikbaar was, een maagd of een prostituee.³⁴ Het haar van beschuldigde heksen werd afgeschoren voordat de rechtszaak begon, om hun seksuele macht te verkleinen.³⁵

³⁴ Wiesner-Hanks 2008 (zie noot 23), p. 207.

³⁵ J.H. Marrow (Red.) & A. Shestack (Red.), *Hans Baldung Grien: prints and drawings*, tent. cat. Washington (National Gallery of Art) 1981, p. 31.

In *Hexenlust und Sündenfall: die seltsamen Phantasien des Hans Baldung Grien* (Frankfurt am Main, 2007) wordt gesteld dat de vrouwen niet bezeten zijn, maar dat er een andere verklaring is voor de bijzondere poses van de figuren. Bodo Brinkmann stelt dat Hans Baldung onmiskenbaar een satire van het groteske alfabet in gedachten had, en hier het onderwerp heksen voor gebruikte.³⁶ Als voorbeeld toont Brinkmann Afb. 8, *Initiaal 'S' met het verhaal van Kain en Abel* (Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* [zonder datum]).

Afb. 8. *Initiaal 'S' met het verhaal van Kain en Abel*, [zonder datum], in: Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*, Ms. A.8, f. 1v., St. John's College Cambridge.

Belangrijk binnen deze theorie zijn de iets verlengde ledematen, die terug te zien zijn in manuscripten, en de haast geometrische vorm van de drie figuren. Samen vormen zij een verlengde driehoek. In deze context is het goed om te herinneren dat de tekening bedoeld was voor een clericus, die zeker bekend zou zijn met manuscripten en de eventuele verwijzing zou herkennen. Hoewel Brinkmann deze theorie kracht bijzet door diverse vergelijkingen met figuren in groteske alfabetten in gelijksoortige acrobatische poses, blijft het feit bestaan dat de drie vrouwen in de *Nieuwjaarsgroet* geen letter vormen. Een directe connotatie met de groteske alfabetten lijkt daarom onwaarschijnlijk.

³⁶ Bodo Brinkmann & Berthold Hinz, *Hexenlust und Sündenfall: die seltsamen Phantasien des Hans Baldung Grien/Witches' lust and the fall of man: the strange phantasies of Hans Baldung Grien*, tent. cat. Frankfurt am Main (Städel Museum) 2007, pp. 59-70.

Echter, uitgaande van een connectie met groteske alfabetten zie ik nog een andere optie: de driehoeks-compositie als verwijzing naar de drie-eenheid. Dit zou betekenen dat Hans Baldung een satire met meerdere lagen tekende: de poses van de figuren verwijst naar de heilige manuscripten die de clerici dagelijks onder ogen kregen, en hun compositie associeert drie naakte heidenen met de heilige drie-eenheid. Deze interpretatie veronderstelt dat Hans Baldung zijn vrienden onder de clerici danig op stang wilde jagen, zonder bang te zijn om voor ketter te worden uitgemaakt.

Gezien zijn sociale positie is dit niet onwaarschijnlijk. Hans Baldungs vader, Johann Baldung, was een jurist in dienst van de bisschop van Straatsburg, Albert von Pfalz-Mosbach(1440-1506), van 1492 tot 1505.³⁷ Zijn zwager, Martin Herlin, was stadsadvocaat van Straatsburg van 1521 tot 1523, toen hij rechter werd in de keizerlijke rechtbank (Reichskammergericht).³⁸ Vanaf 1523 was Martin leider van de Protestantse factie in het keizerlijk regime. Martin Herlin was erg geliefd in Straatsburg: vijfhonderd burgers zouden zijn kist hebben geëscorteerd naar de begraafplaats na zijn overlijden in 1547.³⁹

Aldus werd Hans Baldung aan beide kanten van zijn familie geflankeerd door invloedrijke personen aan beide kanten van het religieuze debat. Zoals eerder gesteld⁴⁰ is er geen bewijs dat Baldung een vurige gelovige was, maar hij werd omringd door familie en vrienden met sterke geloofsovertuigingen. In deze periode van heftige onrust lijkt Baldung zich aan de chaos te hebben onttrokken, en alleen in zijn meest persoonlijke werken zijn mening door te laten schijnen.

³⁷ Brady Jr. 1975 (zie noot 1), p. 298.

³⁸ Brady Jr. 1975 (zie noot 1), p. 304.

³⁹ Brady Jr. 1975 (zie noot 1), p. 305.

⁴⁰ Introductie, p. 6.

2. Satire en demonologie

De Malleus Maleficarum & Luther over heken

Een onderwerp als heksen, dat geassocieerd werd met de duivel, de dood en waanzin, leent zich goed voor satirisch gebruik. De heksen van Hans Baldung zijn mijns inziens een middel voor het satirisch bejegenen van heersende religieuze en sociale conventies. Of de heksen het *object* van de satire zijn of het *middel* voor de satire is een belangrijk punt in de academische discussie. Kunsthistorici als Linda C. Hulst zien de werken als een satire op de vrouwen zelf, en spreken over overduidelijke misogynie van de kunstenaar.⁴¹ Jane Schuyler gaat verder in haar interpretatie, en bespreekt de werken als haast illustratieve toevoegingen voor de Malleus.⁴² Ook is er heel andere interpretatie van Margaret Sullivan, die de heksenwerken ziet als intellectuele oefeningen van een humanistisch ingestelde kunstenaar, niet beïnvloed door de heksenwaan van de tijd.⁴³ Problematisch aan deze interpretatie is het gebrek aan bewijs voor Hans Baldungs humanistische interesses, en de manier waarop het de werken buiten de invloed van de eigen tijd plaatst.

De satirische elementen zijn het sterkst te zien in de twee chiaroscuro tekeningen, de *Nieuwjaarsgroet met drie heksen* uit 1514 (Afb. 5) en *Heks en draak* (1515, Afb. 6), welke later besproken wordt. In werken als *De heksen (Heksensabbat)* (Afb. 1) en *Twee heksen* (Afb. 3) is meer nadruk gelegd op het weergeven van heksen volgens het heersende beeld, met de bijbehorende attributen.

De tekening *Nieuwjaarsgroet met drie heksen* (Afb. 5) is niet alleen een prachtig kunstwerk, het laat ook zien hoe sterk Baldung was in het weergeven van menselijke anatomie. Hoewel de drie figuren feitelijk stilstaan, is er een wervelwind van beweging aanwezig in de compositie. De figuur die als eerste opvalt is de mooie jonge vrouw die rechtop staat en een pot met vuur omhooghoudt. Haar blik is afwezig, wellicht omdat haar andere hand op haar vulva rust. Ze zit bijna op de vrouw naast haar, die zich half naar voren buigt. Deze tweede figuur, een oudere, gespierde vrouw, ondersteunt de jonge vrouw terwijl ze zich buigt naar de derde figuur. De derde figuur wordt volledig van achteren gezien, en steunt op al haar ledematen om enigszins overeind te blijven.

⁴¹ Linda C. Hulst, 'Baldung and the Witches of Freiburg: The Evidence of Images', *The Journal of Interdisciplinary History* 18 (1987) No. 2, pp. 249-276.

⁴² Jane Schuyler, 'The "Malleus Maleficarum" and Baldung's "Witches Sabbath"', *Notes in the History of Art* 6 (1987) No. 3, pp. 20-26.

⁴³ Sullivan 2000 (zie noot 2), pp. 333-401.

De vrouw kijkt net onder haar rechterbeen door, waardoor zowel haar bilpartij als haar ogen direct op de toeschouwer gericht zijn. Centraal onderaan is het monogram HBG te zien, evenals het jaartal 1514. Hiernaast is een inscriptie te zien: ‘DER · CORCAPEN · EIN GVT · IAR’(vrij vertaald: ‘aan de kanunniken een goed jaar’).⁴⁴

Deze haast pornografische voorstelling als nieuwjaarswens aanbieden aan een kanunnik wijst op een gewaagd gevoel voor humor. De vrouwelijke seksualiteit en het naakte vrouwelijke lichaam speelden een grote rol in de katholieke demonologie. Volgens de *Malleus* leidde de onverzadigbare lust van vrouwen immers tot pacten met de duivel: “Everything is governed by carnal lusting, which is insatiable in them (women) and for this reason they even cavort with demons to satisfy their lust.”⁴⁵

Malleus Maleficarum

Het belang van de *Malleus Maleficarum* ligt in zijn populariteit. De brede verspreiding van de *Malleus* en zijn ideeën is een van de redenen waarom grote delen van de Europese bevolking de beschreven personen gingen beschouwen als een directe bedreiging. Het wereldbeeld dat is vastgelegd in de *Malleus* stelt niet alleen dat heksen bestaan, maar ook dat het geloof in deze vrouwen die pacten sluiten met Satan om de mensheid kwaad te berokkenen een belangrijk onderdeel is van het Christendom.⁴⁶

Voor de 15e eeuw werden aanklachten wegens magie afgehandeld door seculiere rechtbanken, aangezien magie het lichaam en eigendommen aantastte, maar niet de ziel. Er werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen magie (bepaalde rituele handelingen verrichten om een doel te bereiken), *maleficium* (magie om andere kwaad te berokkenen) en duivelsverering (zich verbinden aan de duivel en via hem kwaad berokkenen).⁴⁷ Duivelsverering was strafbaar binnen seculiere rechtbanken, maar *maleficium* werd pas strafbaar gesteld toen dit gelijk werd gesteld aan ketterij.⁴⁸ Niet alleen de definitie van kwaadaardige magie veranderde in deze periode, maar ook het beeld van de heks. Vanaf de 15e eeuw is de heks bijna altijd een vrouw in Midden-Europa.

⁴⁴ Brinkmann & Hinz 2007 (zie noot 36), pp. 51-52.

⁴⁵ Kramer & Sprenger, Mackay 2006 (1486-1487), vol. II (zie noot 13), p. 122.

⁴⁶ Scott E. Hendrix, ‘The Pursuit of Witches and the Sexual Discourse of the Sabbat’, *Anthropology Magazine* 11 (2011) Issue 2, p. 50.

⁴⁷ Jeffrey Burton Russell, *Witchcraft in the Middle Ages*, New York 1972, pp. 202-208, 210-218.

⁴⁸ Sigrid Brauner, *Fearless wives and frightened shrews: the construction of the witch in early modern Germany*, Boston 1995, p. 33.

De *Malleus Maleficarum* is een boek in drie delen, grotendeels geschreven in een vraag en antwoord format. Voorafgaand aan deze delen zijn drie teksten bijgevoegd die de autoriteit van de inhoud en de schrijvers van de *Malleus* moeten ondersteunen. Als eerste is de pauselijke bul *Summis Desiderantes* (1484) ingevoegd, uitgegeven door Paus Innocentius VIII. Deze bul verstrekt de autoriteit aan de Inquisiteurs om misdaden te onderzoeken die te maken hebben met het ‘tegengaan van de verspreiding van de vlek van ketterse verdorvenheid’.⁴⁹

Deze pauselijke bul wordt gevolgd door een verklaring van de professoren van de theologische universiteit van Keulen, die de orthodoxie van de *Malleus Maleficarum* onderschrijven - of in ieder geval van de eerste twee hoofdstukken, die hen ter beschikking waren gesteld. Hierna volgt de *appologia*, een verklaring van de auteur die context biedt voor de ontwikkeling en inhoud van het boek. Heinrich Kramer stelt dat de Apocalyps nabij is, wat te zien is aan de verspreiding van ziektes, vele oorlogen en andere malaise in Europa. De duivel probeert via hekserij zielen te winnen, voordat de Dag des Oordeels aanbreekt.

Elk van de drie delen die volgen bestaan uit ‘vragen’, waarop eerst een incorrect antwoord wordt gegeven. Hierna volgt de correcte uitleg van de schrijver, die de eerdere argumenten probeert te weerleggen. In het eerste deel wordt de katholieke doctrine op het gebied van hekserij vastgelegd, door middel van vragen als “whether the criminal deeds of the sorcerers surpass all the evil things that God permits and has permitted to happen from the beginning of the world until the present day both in terms of instances of guilt and penalties and losses”⁵⁰. In dit deel van het boek ligt de nadruk sterk op theologische autoriteitsargumenten.

Het tweede deel bestaat niet uit diverse vragen en antwoorden, echter uit twee hoofdvragen wiens antwoorden zijn onderverdeeld in hoofdstukken. In dit deel ligt de focus op de heksen zelf, en er wordt onder andere besproken hoe heksen kinderen vermoorden⁵¹ en hoe zij ziektes veroorzaken⁵². Ook worden er remedies gegeven tegen betoveringen, waaronder de geoorloofde manier om een exorcisme uit te voeren.⁵³

⁴⁹ Kramer & Sprenger, Mackay 2006 (1486-1487), vol. II (zie noot 13), p. 20.

⁵⁰ Idem, pp. 226-227.

⁵¹ Idem, p. 319: Chapter 13, “the method by which midwife sorceresses inflict greater losses when they either kill babies or offer them to demons by dedicating them with a curse”.

⁵² Idem, p. 306: Chapter 11, “the method by which they can inflict every kind of illness (in general terms about the more serious illnesses)”.

⁵³ Idem, p. 396: Chapter 6, “remedies through lawful exorcisms of the Church against any illnesses inflicted by sorceresses, and the method of exorcizing people affected by sorcery”.

De juiste manier om een heks te vervolgen wordt in maar liefst 35 vragen uit de doeken gedaan in het derde deel. In deze teksten wordt uitgelegd waarom een heks de namen van haar beklagers niet mag weten⁵⁴ en op welke manier de beklagde gemarteld moet worden.⁵⁵ Hoewel de auteurs van de *Malleus* in de *appologia* stellen dat het een compilatie is van andere werken, waren veel ideeën in het boek nieuw en kwamen niet overeen met de bestaande kerkdoctrine.

Wellicht dachten de auteurs dat de nieuwe ideeën makkelijker geaccepteerd zouden worden als deze voorgedaan werden als bestaande concepten. Zowel de pauselijke bul als de verklaring van de Keulse universiteit verleende deze nieuwe ideeën een sterke geloofwaardigheid, en ze werden (zover bekend) zonder protest opgenomen in de katholieke canon. Onder deze nieuwe ideeën vallen bijvoorbeeld het idee van heksensabbatten (ook wel zwarte missen), waar heksen heen vliegen door middel van vliegzaal, om zich over te geven aan de duivel.⁵⁶

Het nieuwe heksenbeeld van Kramer en Sprenger bestaat uit zes elementen. Ten eerste wordt gesteld dat het bestaan van heksen vaststaat. Het niet geloven in heksen staat daarmee gelijk aan ketterij. Ten tweede dienen heksen berecht te worden door seculiere rechtbanken. Dit hangt samen met het derde element: de enige manier om hekserij tegen te gaan is door heksen ter dood te veroordelen. Kerkelijke rechtbanken hadden geen autoriteit om een verdachte ter dood te veroordelen.

Hekserij moest op een dergelijke manier worden uitgeroeid aangezien er volgens het nieuwe beeld niet zoiets bestond als onschuldige hekserij. Dit leidt tot het vierde punt: alle hekserij bevat kwaadaardige magie. Ten vijfde wordt door de auteurs expliciet duidelijk gemaakt dat heksen over het algemeen vrouwen zijn, wat samenhangt met het laatste element: het pact dat de heks met de duivel aangaat is expliciet seksueel.

⁵⁴ Kramer & Sprenger, Mackay 2006 (1486-1487), vol. II (zie noot 13), p. 479: Question 9, ‘what should be done after the arrest and whether the names of those giving depositions should be made known to her’.

⁵⁵ Idem, p. 501: Question 15, “the continuation of the torture and the stratagems and signs by which the judge can recognize a sorceress, and how he ought to forearm himself against their acts of sorcery, and how they should be shaved, and the situation where they have hidden devices for sorcery, along with various explanations of how to block the sorcery of silence”.

⁵⁶ Brauner 1995 (zie noot 48), p. 7.

De heks wordt een vrouw

Voor de 15e eeuw konden mannen en vrouwen in gelijke mate voor heksen worden aangezien, vooral als zij zich gedroegen op een manier die buiten de norm viel. De focus op vrouwen die naar voren komt in de *Malleus Maleficarum* is nieuw voor deze periode. In het eerder genoemde Part 1, Question 6, “why a larger number of sorcerers is found among the delicate female sex than among men; what sort of women are more often to be found to be superstitious and sorceresses”⁵⁷, wordt deze gedachtegang uiteen gezet. In de volgende dertien pagina’s wordt de lezer heen en weer geslingerd tussen de enorme zwakte van vrouwen en hun overduidelijke intellectuele tekortkomingen enerzijds, en de enorme macht die zij bezitten anderzijds: “nearly all kingdoms in the world have been overturned by women.”⁵⁸

Sprenger en Kramer geven diverse redenen waarom vrouwen zich eerder zullen overgeven aan hekserij dan mannen. Zo redeneren de auteurs dat vrouwen van nature meer bijgelovig zijn dan mannen, sneller twijfelen betreft het geloof, en ondergeschikt zijn aan ‘irregular desires and passions’.⁵⁹ De angst voor vrouwelijke seksualiteit wordt overduidelijk in deze passages, waarin de vrouwelijke lust beschreven wordt als onverzadigbaar. Om deze lust toch te stillen hebben vrouwen seks met demonen.

Dit is een manier waarop God de man heeft bevoorrecht boven de vrouw: de man kan minder snel verleid worden door demonen.⁶⁰ Aangezien de voornaamste zonde van de vrouw haar onverzadigbare lust is, overheerst dit thema in hun hekserij. Veel van de genoemde betoveringen zijn seksueel, zoals ‘making men love irregularly’.⁶¹ Dit kan gekoppeld worden aan allerhande ongeaccepteerd gedrag, van overspel en homoseksualiteit tot bestialiteit.

Andere betoveringen die een heks kan uitvoeren komen de moderne lezer voor als afgrijselijk dan wel hilarisch, en variëren van het doden van baby’s tot het wegnemen van de mannelijke lichaamsdelen voor seksuele handelingen.⁶² Tussen de pagina’s aan misogynie stellingen is ten minste een uitspraak over vrouwen te vinden met een kern van waarheid: “there is in them a fault that they are unwilling to be ruled and instead follow their own urges (without any piety!)”⁶³

⁵⁷ Kramer & Sprenger, Mackay 2006 (1486-1487), vol. II (zie noot 7), p. 111.

⁵⁸ Idem, p. 120.

⁵⁹ Idem, p. 119.

⁶⁰ Idem, pp. 116-119.

⁶¹ Idem, pp. 123, 127.

⁶² Idem, p. 123.

⁶³ Idem, p. 119.

Clerici en seksualiteit

Waar de eerdergenoemde *Nieuwjaarsgroet met drie heksen* (1514, afb. 5) bedoeld was voor een enkel persoon of klein publiek,⁶⁴ was *De heksen* (1510, afb. 1) een houtsnede die in grote oplage verspreid werd. Ook in deze voorstelling zinspeelt Hans Baldung op de angst van clerici voor vrouwelijke seksualiteit.

In een ingewikkelde kruiscompositie zijn vijf naakte heksen te zien, die 's nachts op een open plek zijn samengekomen. Terwijl de jongste en mooiste heks door de lucht vliegt op een geit, zijn drie anderen gezeten rond een pot. Ze lijken een storm of rookwolk te veroorzaken. Op de achtergrond is de laatste heks te vinden, die opkijkt naar haar vliegende compagnon. Allerlei attributen die geassocieerd worden met hekserij zijn te vinden in de compositie: een pot met beenderen erin, hooivorken, een kat en een geit, een dampende beker en kookpot, beenderen en schedels. Ook zijn er katholieke attributen, zoals een kardinaalshoed en een wijwaterkwast. De manier waarop de heksen worden afgebeeld is anders in eerdere periodes: ze zijn naakt en lijken zich daar volledig niet voor te schamen. De middelste figuur, die een bord met daarop rauw vlees omhooghoudt, kijkt ons zelfs uitdagend aan. Deze verandering maakt de heksen een actief onderdeel van hun eigen narratief. Zij worden niet afgebeeld op een afstandelijke wijze en als voorbeeld gesteld, maar lijken direct de confrontatie aan te gaan met de toeschouwer, die hen al veroordeeld heeft.

Dit werk lijkt de heksen te tonen tijdens de zwarte mis: het ritueel waarin de katholieke mis wordt beschimpt. De kardinaalshoed en de wijwaterkwast wijzen op de ommekeer, ze liggen oneerbiedig op de grond. Het rauwe vlees wordt getoond als een perverse versie van de hostie. Diverse elementen in de compositie zijn ons bekend uit de *Malleus*, zoals de zwarte mis, het vliegen van de heksen door vliegzaam (zit dat in de pot?) en het doden en eten van kinderen. Ook lijkt er een verwijzing te zijn naar de seksuele macht van de heksen, waar uitgebreid over gesproken wordt in de *Malleus*. Links op de voorstelling is een vrolijke geit te zien, die zijn poot over een hooivork heeft geslagen. Aan deze hooivork hangt een kookpot, en een drietal dikke worsten. Deze worsten kunnen een directe verwijzing zijn naar de beschuldigingen in de *Malleus Maleficarum*: heksen kunnen immers de geslachtsorganen van mannen wegnemen.

⁶⁴ Roper 2012 (zie noot 33), p. 85.

Reformanten en hekserij: Luthers blik

De katholieke blik op heksen en demonen werd niet verworpen door de protestanten, en de populariteit van de *Malleus* was gelijk in katholieke en protestantse gebieden.⁶⁵ Maarten Luther was een voorstander van het onderzoeken, vervolgen en executeren van heksen, en moedigde het rechtssysteem aan om sneller over zaken van hekserij te beslissen.⁶⁶ In zijn preek over Exodus in 1526 stelt Luther: “The law that sorceresses should be killed is most just, since they do many cursed things while they remain undiscovered..(.)”⁶⁷ Wiesner-Hanks stelt dat protestanten zich nog meer zorgen maakten over heksen dan katholieken, aangezien zij rituelen zoals het exorcisme verwierpen, en daarmee een deel van de ‘oplossing’. Zo zag Luther executie als de enige manier om met heksen om te gaan.⁶⁸

Door de nadruk op religieuze educatie tijdens de 16^e eeuw, kan de reformatie hebben bijgedragen aan de verspreiding van ideeën over hekserij. Zowel de protestantse als de katholieke elite probeerden alle lagen van de samenleving te instrueren over het christendom, om hun ijver en vroomheid te vergroten. Gehoorzaamheid aan God was van het grootste belang, niet alleen voor het persoonlijke zielenheil, maar ook voor het voortbestaan van de samenleving.⁶⁹

Luther zag hekserij dan ook als een vergrijp tegen God: “Sins are a falling away from God’s work, through which God is angered and offended; because it is so loathsome, witchcraft is correctly described as a crime against God’s divine majesty, a rebellion and a depravity, through which one intends to violate the divine majesty to the utmost.”⁷⁰

⁶⁵ Henricus Kramer & Jacobus Sprenger, Christopher Mackay (Red.), *Malleus Maleficarum*, Vol. I, New York 2006 (1486-1487), pp. 170-171.

⁶⁶ Susan C. Karant-Nunn & Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge/New York/Melbourne 2003, pp. 229-230.

⁶⁷ Maarten Luther, ‘Sermon on Exodus 22:18’, 1526, *D. Martin Luthers Werke; kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1883, Abt. 1, XVI, p. 552, in: Susan C. Karant-Nunn & Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge/New York/Melbourne 2003, p. 231.

⁶⁸ Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003 (zie noot 66), p. 230.

⁶⁹ Wiesner-Hanks 2000 (zie noot 9), pp. 90-91.

⁷⁰ Maarten Luther, ‘Witchcraft described theologically’, *D. Martin Luthers Werke; kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1883, Abt. 2, TR VI no. 6836, p. 222, in: Susan C. Karant-Nunn & Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge/New York/Melbourne 2003, pp. 236-237.

Het onderdrukken van gebruiken die de elite zag als bijgelovigheid en volksgeloof droeg bij aan de campagne om de lagere bevolgingsklassen te doen conformeren aan het stadse middenklasse-ideaal. Dit was bijzonder nadelig voor vrouwen, aangezien zij de bewaarders en overbrengers waren van populaire, 'bijgelovige' cultuur zoals magische beschermwoorden en liederen.⁷¹

Luthers eerste preek over hekserij uit 1516 heeft grote overeenkomsten met de *Malleus Maleficarum*, waaronder een sterke focus op de seksualiteit van vrouwen. De onverzadigbare lust van oudere vrouwen (men geloofde dat het libido van vrouwen meegroeide met haar leeftijd⁷²) en de magische manier waarop jonge vrouwen hun seksuele aantrekkingskracht vergrootten om mannen tot verdoemenis te leiden voeren de boventoon.⁷³ Ook in Luthers beeld is de heks overwegend een vrouw, en de voorbeelden die hij te berde brengt betreft de schade die heksen aanrichten gaan over zaken die de verantwoordelijkheid van vrouwen waren. Het bereiden van voedsel en zorgen voor kinderen en dieren waren het vrouwelijke domein, een domein waarin snel onheil dreigde zonder duidelijke verklaring. Kindersterfte, dieren die plotseling ziek werden en voedsel dat te snel bedierf waren allemaal aanleiding voor beschuldigingen van hekserij.⁷⁴

Heksen zijn het volledig tegenovergestelde van de goede, deemoedige vrouwen en moeders die Luther de hemel in prees. De ideale vrouw gaf leven aan kinderen en was stil, kuis, vroom, gehoorzaam en liefdevol. De heks daarentegen vermoordde en at kinderen en was luidruchtig, onafhankelijk, agressief en koppig. Het heksenbeeld van Luther komt aldus grotendeels overeen met de visie van Sprenger en Kramer. De twee christelijke takken vinden elkaar in het neerzetten van een sterk geïdealiseerd vrouwbeeld, waarbij elke afwijking van de norm streng bestraft wordt.

Een punt waar Luther en de Rooms-Katholieke Kerk wel sterk van mening verschilden was de mogelijkheid van demonische kinderen. In de *Malleus Maleficarum* wordt gesteld dat heksen naar de sabbat vliegen om seks te hebben met de duivel, zodat zij nakomelingen van Satan op aarde kunnen zetten.⁷⁵

⁷¹ Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003 (zie noot 66), p. 230.

⁷² Wiesner-Hanks 2008 (zie noot 23), p. 263.

⁷³ Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003 (zie noot 66), pp. 230-231.

⁷⁴ Brauner 1995 (zie noot 48), pp. 6-7.

Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003 (zie noot 66), p. 230.

⁷⁵ Kramer & Sprenger, Mackay 2006 (1486-1487), vol. II (zie noot 13), pp. 122-123.

Ook Luther denkt dat de duivel de lust van de heksen (hier 'old whores' genoemd) bevredigt, maar ziet het als een onmogelijkheid dat hier een kind uit ontstaat.⁷⁶ Een verklaring van Luther voor het geloof in demonische kinderen is dat sommige kinderen zo lelijk zijn, dat men bijna geen andere conclusie kan trekken.⁷⁷

⁷⁶ Maarten Luther, *D. Martin Luthers Werke; kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1883, Abt. 2, TR II no. 2529b, pp. 504-505, in: Susan C. Karant-Nunn & Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge/New York/Melbourne 2003, pp. 233-234.

⁷⁷ Maarten Luther, Jaroslav Pelikan (Red.), 'Lectures on Genesis', *Luther's Works*, Vol. II, St. Louis 1968, p. 11, in: Susan C. Karant-Nunn & Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge/New York/Melbourne 2003, p. 233.

3. De draak steken met Dominicanen

Een heks of een heilige?

Een tekening die tot de dag van vandaag voor vraagtekens zorgt is *Heks en draak* uit 1515 (Afb. 9). Deze draakachtige is jarenlang geïnterpreteerd als een manifestatie van de duivel, die vergezeld wordt door twee naakte baby's. Het debat over deze voorstelling duurt voort, waarbij een belangrijk ander geluid de interpretatie van Erwin Pokorny is. In zijn artikel 'Ein Hexe, der keine ist?' uit 2008 beargumenteert hij dat de voorstelling in navolging is van de klassieken.⁷⁸

De naaktheid van de jonge vrouw lijkt de reden te zijn om haar als heks te bestempelen, aangezien er geen attributen aanwezig zijn die op hekserij duiden. Deze interpretatie roept echter diverse vragen op die niet direct te beantwoorden zijn. De bek van de draak en de vagina van de heks zijn verbonden door een streng, maar het is niet duidelijk of deze uit de heks of uit de draak is ontstaan. Het is niet de tong van de draak, zoals eerder werd verondersteld, aangezien de tong onder de streng te zien is.

Afb. 9. Hans Baldung, *Heks en draak*, 1515, penseeltekening op bruin getint papier, 29.3 x 20.7 cm, Staatliche Kunsthalle Karlsruhe.

⁷⁸ Erwin Pokorny, 'Eine Hexe, die keine ist? Zu Hans Baldung Griens Hexen-Zeichnung in Karlsruhe', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 71 (2008) H. 4, pp. 559-566.

Daarnaast komt de streng uit de staart van de draak weer tevoorschijn, waar de heks deze omhoog houdt. Door middel van deze streng staan de draak en de vrouw met elkaar in een cirkelverbinding. De betekenis en aard van deze streng is onduidelijk, maar zou iets plantaardigs kunnen zijn, aangezien het deel dat uit de staart tevoorschijn komt een soort bladeren lijkt te hebben.

Een ander interessant onderdeel van deze tekening zijn de twee kinderen die met de draak spelen. Terwijl de ene door de gekrulde staart van het monster heen kijkt, zit de andere op de rug van het beest en steekt een vinger in zijn neusgat. Al met al is het een erg grappige, schunnige voorstelling, die waarschijnlijk niet voor een groot publiek bestemd was.

Hoewel de tekening voornamelijk bekend is als een 'heksenwerk', wordt deze ook anders geïnterpreteerd. Aangezien er geen attributen aanwezig zijn die naar hekserij verwijzen, en de draak aan een vis-achtig monster doet denken, legt Erwin Pokorny een iconografisch verband met de zeemonsters van Andrea Mantegna en Jacopo de' Barbari.

Andrea Mantegna's *De strijd van de zeegoden* (1485-1488, Afb. 10) wordt genoemd als vergelijkingsmateriaal. Een zekere gelijkenis is zeker te zien in de algemene vorm van de monsters. Echter, deze voorstellingen zijn grotendeels heroïsche gevechten, die plaatsvinden in het water. Op de tekening van Hans Baldung is geen water te bekennen, en er lijkt eerder een symbiotische relatie te zijn tussen de draak en de vrouw dan een gevecht.

Afb. 10. Andrea Mantegna, *De strijd van de zeegoden*, 1485-1488, gravure, 31 x 84 cm, Johnson Museum of Art.

Naar mijn mening kan deze tekening het beste geïnterpreteerd worden als een satire op heiligenverering en de angst voor seksualiteit. In de christelijke iconografie heeft de combinatie van een vrouw met een draak een directe associatie met St. Margaretha van Antiochië, de martelares die zich een weg uit de duivel in de vorm van een draak vocht. Dit beeld zal voor bewoners van Straatsburg zeer bekend zijn geweest. Niet alleen stond er een beeld van St. Margaretha in de Kathedraal van Straatsburg, ook was er een nonnenklooster aan haar gewijd.⁷⁹

Een andere parallel voor dit beeld is de Maagd van de Apocalyps, een beeld gebaseerd op de Openbaring van Johannes (12:1-5)⁸⁰. Deze Maagd, veelal geïnterpreteerd als de Maagd Maria, wordt zwanger afgebeeld staande op een draak, omgeven door zonlicht. De draak is in deze iconografie verslagen, net als de draak in het verhaal van Margaretha van Antiochië. Deze beelden zullen bekend zijn geweest voor iedere Christen in Midden-Europa, waardoor het niet ondenkbaar is dat de tekening van Hans Baldung een satire is op deze vereringen.

De naakte vrouw in *Heks en draak* kan mijns inziens geïnterpreteerd worden als de omgekeerde versie van Margaretha of de Maagd van de Apocalyps. De tekening bevat bekende elementen van heiligenvoorstellingen: een mooie jonge vrouw, een draakachtig monster, onschuldige kinderen. Echter worden deze gecombineerd met elementen die niet bij heilige afbeeldingen horen, zoals naaktheid en seksuele handelingen. De verwijzingen zijn genoeg om een steek onder water te geven, maar niet scherp genoeg om een verdenking van ketterij aan te zwengelen. Het zou echter meer onderzoek vergen om deze hypothese verder te onderbouwen.

⁷⁹ Charlotte A. Stanford, *Commemorating the Dead in Late Medieval Strasbourg. The Cathedral's Book of Donors and its Use (1320-1521)*, Surrey 2011, p. 209.

⁸⁰ Openbaring van Johannes 12:1-5: "Er verscheen in de hemel een indrukwekkend teken: een vrouw, bekleed met de zon, met de maan onder haar voeten en een krans van twaalf sterren op haar hoofd. Ze was zwanger en schreeuwde het uit in haar weeën en haar barensnood. Er verscheen een tweede teken in de hemel: een grote vuurrode draak, met zeven koppen en tien horens, en op elke kop een kroon. Met zijn staart sleepte hij een derde van de sterren aan de hemel mee en smet ze op de aarde. De draak ging voor de vrouw staan die op het punt stond haar kind te baren, om het te verslinden zodra ze bevallen was." *Bijbel met deuterocanonieke boeken*, De Nieuwe Bijbelvertaling, Heerenveen 2004³ (1994).

Luther: lust en huwelijk

De overtuiging dat het celibaat voor clerici van de katholieke kerk leidt tot onhoudbare seksuele frustratie bestond al in de 16^e eeuw. Het celibaat was een van de pilaren van de Katholieke kerk die Luther met verve aanviel. Volgens Luther kon het celibaat enkel leiden tot sociale malaise en ontucht, aangezien het huwelijk de natuurlijke staat van de mens was. De twee argumenten voor dit standpunt vond hij in de Bijbel. Ten eerste noemde Luther de creatie van Eva uit Adam, waarmee het eerste huwelijk werd gesloten, en ten tweede noemde hij de noodzaak van het voortbestaan van de mensheid.

Seksuele driften zaten in de mens sinds de verdrijving uit het paradijs, en de enige juiste uiting van deze driften was in het huwelijkse bed. Binnen het huwelijk promootte Luther wederzijds respect en, zo mogelijk, liefde, maar geen gelijkheid. Liefde binnen het huwelijk was zeer wenselijk, maar de vrouw was en bleef ondergeschikt aan de man.⁸¹ Binnen het huwelijk was de belangrijkste taak van de vrouw het produceren van kinderen. In zijn preek over Genesis in 1527 stelde Luther: “Women are not created for any other purpose than to serve man and to be his assistant in producing children.”⁸² Voortplanting was het hoogste goed voor Luther, en het belang van een solide thuis en een liefdevolle (voor de tijd) opvoeding was groot. Hoewel het gangbaar was dat de vrouw in een huwelijk fysieke ‘discipline’ ontving van haar man, riep Luther mannen op om hun vrouwen te regeren met vriendelijke woorden en zachtaardigheid.⁸³

Binnen het Lutherse beeld waren de domeinen van man en vrouw strikt gescheiden. Het mannelijke domein was buitenshuis, en dat van de vrouw binnenshuis. Deze scheiding komt overeen met de inrichting van de samenleving, voortkomend uit de middeleeuwen. Luther onderschreef Paulus in zijn stelling dat vrouwen stil moeten zijn in kerken (1 Korintiërs 14-34), waarmee zij werden uitgesloten van prediken en onderwijzen (aan mannen). Ook regeren en rechtspreken zijn een mannenzaak, aangezien God eerst Adam aanspreekt over de regels alvorens Eva toe te spreken (Genesis 2:15-17).⁸⁴

⁸¹ Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003 (zie noot 66), pp. 88-89.

⁸² Maarten Luther, ‘Sermons on Genesis’, 1527, *D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1883, Abt. 1, XXIV, p. 76-81, in: Susan C. Karant-Nunn & Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge/New York/Melbourne 2003, p. 18.

⁸³ Maarten Luther, ‘A Sermon on Marriage’, 15-01-1525, *D. Martin Luthers Werke; kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1883, Abt. 1, XVII/1, p. 24, in: Susan C. Karant-Nunn & Merry E. Wiesner-Hanks, *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge/New York/Melbourne 2003, p. 95.

⁸⁴ Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003 (zie noot 66), pp. 24-25.

Luther was een scherp tegenstander van alle vormen van seks buiten het huwelijk, waaronder prostitutie. De middeleeuwse tolerantie jegens prostitutie verdween langzaam in de late 15e eeuw, toen het verkopen van seks een type 'hoererie' werd, een term waaronder ook seks voor het huwelijk, overspel en sodomie vielen. Het woord 'hoer' wordt door Luther zeer veel gebruikt in zijn geschriften, zowel letterlijk als figuurlijk.

Overspel bedreigde de huwelijkse voortplanting en de mannelijke eer, twee redenen waarom het gezien werd als een zeer serieuze overtreding. In de *Carolina Constitutio Criminalis* uit 1532, het wetboek van het Heilige Roomse Rijk, wordt overspel genoemd als een reden voor de doodstraf. In de praktijk werden de meeste aangeklaagden veroordeeld tot boetes, gevangenisstraf, lijfstraffen of verbanning.⁸⁵

⁸⁵ Karant-Nunn & Wiesner-Hanks 2003 (zie noot 66), pp. 138-139.

4. Gevaar & geweld

De precaire situatie van arme ongetrouwde vrouwen

De vrouwen die beschuldigd werden van hekserij waren over het algemeen arm, ongetrouwd en stonden aan de rand van de samenleving. Deze vrouwen liepen door de bestaande normen en wetten meer gevaar dan getrouwde vrouwen uit de middenklasse. Heksen werden veelal beschuldigd van uitzonderlijk geweld tegen pasgeboren kinderen, waaronder het verstikken of anderszins doden van een pasgeborene en het consumeren van het vlees van het kind. Een verklaring voor deze beschuldigingen is de grotere nadruk die in de 16^e eeuw werd gelegd op de gruwelijkheid van het doden van een baby. Hoewel wetten tegen kindermoord in west Europa bestonden sinds de 4^e eeuw, waren vervolgingen zeer zeldzaam tot de 16^e eeuw.⁸⁶

Voor abortus kon men sinds 1532 de doodstraf krijgen, maar aangezien dit haast onmogelijk te bewijzen was, draaiden processen vaak uit op beschuldiging van infanticide. Bij processen betreft infanticide werden pogingen van de moeder om de zwangerschap te beëindigen gebruikt als bewijs. De zeldzaamheid van infanticideprocessen in de middeleeuwen hing samen met hoe moeilijk het was om te bepalen of een kind dood was geboren, een natuurlijke dood was gestorven of gedood was. In de vroegmoderne tijd waren er geen nieuwe medische inzichten op dit gebied, maar toch werden er veel meer vrouwen vervolgd voor infanticide dan in de jaren ervoor.

Het enige misdrijf waar meer vrouwen voor werden geëxecuteerd dan infanticide was hekserij.⁸⁷ De sterkere nadruk op de vervolging van kindermoord loopt hand in hand met de Protestantse en Katholieke reformaties, die gemarkeerd werden door een hogere aversie tegen immoraliteit. Niet alleen het doden van een Godgegeven kind werd sterker veroordeeld, ook andere immorele zaken werden sterker gereguleerd, zoals het drinken van alcohol, kledingvoorschriften en godslastering.⁸⁸

Seks buiten het huwelijk was strafbaar, en al was de straf in theorie gelijk voor mannen en vrouwen, in de praktijk pakte dit heel anders uit. Een alleenstaande man kon rekenen op een boete, waar een alleenstaande vrouw gevangenisstraf, lijfstraffen of verbanning opgelegd kon krijgen.

⁸⁶ Julius R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe*, Cambridge 2001, p. 150.

⁸⁷ Wiesner-Hanks 2000 (zie noot 9), p. 82.

⁸⁸ Ruff 2001 (zie noot 86), p. 151.

Bij vrouwen die buiten het huwelijk zwanger werden waren de consequenties nog groter. Zij werden sociaal uitgestoten, veelal ontslagen en vervolgens uitgesloten van nieuwe werkzaamheden. Voor een alleenstaande vrouw met een kind was het haast uitgesloten om nog een normaal leven te kunnen leiden, waardoor veel vrouwen probeerden de zwangerschap te onderbreken. Zij bonden hun buik strak in, droegen zware lasten, smeten hun buik tegen een muur of object of namen kruidenmengsels die de zwangerschap moesten stoppen. Recepten voor het stimuleren van de menstruatie, die men tegenwoordig vruchtafdrijvende middelen zou noemen, waren beschikbaar in medicijngidsen, kookboeken en kruidengidsen.

Aangezien de menstruatie gezien werd als essentieel voor de vrouwelijke gezondheid, en alles wat de menstruatie onderbrak als ongezond, waren deze recepten grotendeels vrij verkrijgbaar. Immers kon een vrouw niet zeker zijn dat ze zwanger was tot ze de baby voelde bewegen, wat ook het moment was dat het een ziel kreeg. Een vrouw die medicatie innam om haar menstruatie te starten voor zij de foetus had voelen bewegen werd over het algemeen niet gezien als een abortuspleger.⁸⁹

Voor getrouwde vrouwen was het relatief makkelijk om ongewilde kinderen te doden. Door de slechte voeding, het gebrek aan zorg tijdens de zwangerschap en de gebrekkige medische kennis van de vroegmoderne tijd stierven de helft van de kinderen voor hun tiende verjaardag. Aangeven dat de baby doodgeboren was, was verstikt door een laken of overleden door een onbekende ziekte was vaak genoeg voor de burens en de Kerk, en getrouwde vrouwen werden dan ook zelden vervolgd voor kindermoord.⁹⁰

Ongetrouwde vrouwen daarentegen werden nauwlettend in de gaten gehouden door hun omgeving. Een ongetrouwde zwangere vrouw die niet kon rekenen op financiële en emotionele steun van familie of vrienden stond alleen, in een zeer moeilijke positie. Het sociale stigma tegenover vrouwen die onkuis en 'oneervol' waren was enorm. Na ontdekking van de zwangerschap kon een dergelijke vrouw een huwelijk, betrekking of andere baan wel vergeten. Het angstvallig verborgen houden van de zwangerschap, stiekem proberen te bevallen en vervolgens de baby te verstikken leek voor velen van hen de enige optie.⁹¹

⁸⁹ Wiesner-Hanks 2000 (zie noot 3), pp. 79-82.

⁹⁰ Ruff 2001 (zie noot 86), p. 149.

Duffin 2010 (zie noot 27), p. 347.

⁹¹ Ruff 2001 (zie noot 86), p. 150.

Een ongetrouwde, arme vrouw liep op meerdere punten gevaar, niet alleen op sociaal vlak. Aangezien zij het meest buitenshuis werkten, bijvoorbeeld in de landbouw, waren zij vaak alleen en kwetsbaar voor aanvallen. Het grote verschil in salaris tussen mannen en vrouwen betekende dat in families met een kleine hoeveelheid land, de vrouwen over het algemeen de landbouw voor hun rekening namen terwijl de mannen elders voor een salaris werkten.⁹²

In de 16^e eeuw werd in de meeste delen van Midden-Europa een distinctie gemaakt in de wetten tussen ontvoering en verkrachting, wat in de Middeleeuwse statuten op hetzelfde neerkwam. Ontvoering stond gelijk aan diefstal, aangezien de vader iets ontnomen werd, zijn dochter, en voor beiden kon men de doodstraf krijgen. In de eerder genoemde *Constitutio Criminalis Carolina* van 1532, wordt verkrachting benoemd als een apart vergrijp, waarvoor men maximaal de doodstraf mag opleggen.⁹³

Echter, de straffen voor diegenen die volwassen vrouwen verkrachtten waren vaak uitzonderlijk licht, variërend van het betalen van een boete of bruidsschat, de schandpaal of verbanning. De doodstraf werd in de praktijk opgelegd in zaken waarin kinderen het slachtoffer waren, de aanvaller zijn slachtoffer ook had gedood, of hen had geïnfecteerd met een ziekte.⁹⁴ Als verkrachting resulteerde in zwangerschap, werd de situatie nog uitzichtlozer voor het slachtoffer. Sommige medische autoriteiten waren ervan overtuigd dat conceptie alleen kon plaatsvinden als de vrouw een orgasme had gehad en aldus, zo redeneerde men, genoten had van het seksueel contact.

Als er sprake was van genot, was er ook sprake van toestemming, waardoor de beschuldiging van verkrachting niet meer houdbaar was volgens de wet.⁹⁵ De theorie dat vrouwen alleen zwanger konden worden als zij een orgasme hadden ervaren tijdens de gemeenschap werd echter niet overal geaccepteerd. Een ander element dat slachtoffers kon ontmoedigen van aangifte doen was de straf voor verkrachting. In theorie kregen verkrachters de doodstraf, maar veel gemeenschappen vonden dit een te strenge straf. Deze overtuiging leidde tot het beschuldigen van verkrachters van minder ernstige misdrijven, waarna zij gestraft werden met boetes of korte gevangenisstraffen.⁹⁶

De sociale conventies en de bestaande wetten leidden tot gevaar voor ongetrouwde vrouwen, die meer kans liepen om verkracht te worden en beschuldigd te worden van kindermoord en hekserij.

⁹² Wiesner-Hanks 2008 (zie noot 23), p. 109.

⁹³ Ruff 2001 (zie noot 86), pp. 145-146.

⁹⁴ Idem, p. 146.

⁹⁵ Idem, p. 145.

⁹⁶ Wiesner-Hanks 2000 (zie noot 9), p. 79.

Satire & haar interpretaties

De misogynie in de vroegmoderne Midden-Europese samenleving is ontegenzeggelijk, maar het projecteren van hedendaagse feministische theorieën op werken uit de 16^e eeuw is op zijn minst problematisch. Volgens Linda C. Hults zijn de tekeningen en houtsnede van Hans Baldung Grien over heksen juist bewijs van zijn ‘relentless misogyny’.⁹⁷ Waar de besproken werken van Baldung zeker sterke humoristische noot bevatten, is deze volgens Hults niet gericht op de toeschouwer of de clericus, maar wordt de heks zelf geridiculiseerd en gemarginaliseerd, en met haar de vrouwen in deze periode.

De connecties die Hults maakt tussen de attributen in *De heksen* (1510, afb. 1) en de *Malleus Maleficarum* zijn aanwezig, maar het gebruiken van herkenbare elementen ter verduidelijking van de voorstelling is niet hetzelfde als het onderschrijven van de achterliggende gedachtegang. De argumenten die Hults gebruikt om de negatieve intenties van Hans Baldung te bewijzen zijn niet overtuigend. In *De heksen*, eerder ook getiteld *Heksensabbat*, ziet Hults een ridiculisering van het vliegende heksen-trope.

Hoewel er attributen aanwezig zijn die wijzen op een zwarte mis, zoals het voedsel, de kardinaalshoed en de geit, stelt Hults dat de heksen zich opmaken om naar een andere, grotere bijeenkomst te vliegen. Het idee van vliegende vrouwen in de nacht was erg oud en was in de 15^e en 16^e eeuw onderwerp van discussie. Dit leidde tot een noodzaak om de heksenvlucht juist onderdeel te maken van het heksenbeeld, anders hadden de heksen immers geen manier om zich naar de sabbat te verplaatsen. De heksensabbat, de plaats waar heksen zich aan Satan verbonden, was een van de belangrijkste onderdelen van het heksenbeeld van Sprenger en Kramer.

⁹⁷ Hults 1987 (zie noot 41), p. 250.

Hults stelt dat Hans Baldung in *De heksen* het vliegen van de heksen belachelijk maakt, aangezien er attributen te zien zijn die geassocieerd kunnen worden met vrouwelijke lust en er vliegzaam aanwezig is.⁹⁸ Echter, de aanwezigheid van vliegzaam is op zich geen aanwijzing voor de ridiculisering van vliegende heksen. De heks bovenaan de voorstelling vliegt zonder problemen op een geit, een element dat waarschijnlijk was weggelaten als de satire op vliegen gericht was. Daarnaast zijn de attributen die geassocieerd worden met vrouwelijke lust, zoals de kwast en de kat, ook anderszins te verklaren. De kwast is, in combinatie met de kardinaalshoed, logischerwijs te zien als een wijwaterkwast, en de connectie tussen katten en heksen is te verklaren met het concept van de familiar. Een familiar (vaak een kat, raaf, kraai of rat) is een geest of demon in de fysieke vorm van een dier, die een heks bijstaat als huiselijke hulp, spion en metgezel. De familiar helpt de heks om haar vijanden te beheksen of om informatie te vergaren via waarzeggerij.⁹⁹

Bij het interpreteren van kunstvormen uit een andere tijdperiode loert altijd het gevaar om de waarden en beelden van de eigen tijd te projecteren op de periode die onderzocht wordt. De aanwezigheid van kinderen in *Twee heksen* (1523, afb. 5) en *Heks en draak*, 1515 (Afb. 9) is een bijzonder element. Hults verbindt deze kinderen aan het heksenbeeld uit de *Malleus Maleficarum*. De intense kwaadaardigheid van heksen en hun positie als het tegenovergestelde van de goede, moederlijke vrouw betekende dat zij enkel kwaadaardige bedoelingen met kinderen kunnen hebben. De kinderen in deze werken worden door Hults aangemerkt als een verwijzing naar de verschrikkingen die heksen met kleine kinderen in petto hebben.¹⁰⁰

Waar Hults echter volledig aan voorbij gaat, is de manier waarop de kinderen zijn afgebeeld door Baldung. De kinderen in deze werken zijn niet angstig of paniekerig afgebeeld, en lijken geen gevaar te lopen. In *Twee heksen* kijkt een peuter nieuwsgierig naar de toeschouwer, terwijl hij tegen een heks aan zit. In *Heksensabbat II* uit 1514 (Afb. 11) buitelen de kinderen om de heksen heen, en houden zich bezig met de diverse attributen die ze vinden. De kinderen in *Heks en draak* buitelen op speelse wijze over de draak. De ontspannen manier waarop deze kinderen zijn afgebeeld sluit aan bij een satirische interpretatie: de enigen die bang zijn voor naakte vrouwen zijn clerici.

⁹⁸ Hults 1987 (zie noot 41), pp. 251-253.

⁹⁹ Stuart Clark, *Thinking with demons: the idea of witchcraft in early modern Europe*, Oxford 1997, pp. 451-452.

¹⁰⁰ Hults 1987 (zie noot 41), pp. 257-258.

De 'relentless misogyny' waar Hults over spreekt is zeker aanwezig in de *Malleus Maleficarum*, maar is niet overtuigend aanwezig in de werken van Hans Baldung. De bestaande overeenkomsten tussen de beschreven heks in de *Malleus* en de werken van Hans Baldung zijn geen reden om de werken aan te merken als gelijken op het vlak van vrouwenhaat.

Afb. 11. Hans Baldung, *Hekensabbat II*, 1514, penseeltekening op roodbruin papier, 28.8 x 20.5 cm, The Albertina, Wenen.

Conclusie

Bij de interpretatie van werken als Hans Baldung's heksen geeft een multidisciplinaire aanpak het meest complete beeld. De ontstaansperiode, de heersende sociale conventies en de religieuze tendensen zijn allen relevant. De misogynie, patriarchale samenleving in vroegmodern Midden-Europa en de daaruit voortvloeiende agressie tegenover vrouwen was een integraal element in de acceptatie van het nieuwe heksenbeeld. De invloed van de *Malleus Maleficarum* op Hans Baldung is moeilijk na te gaan, maar de visuele referenties naar stellingen uit de *Malleus* geven aan dat Baldung in ieder geval bekend was met een deel van de inhoud. Zowel de auteurs van de *Malleus* als Maarten Luther geloofden in de seksuele macht van heksen en hun pact met Satan.

De heksenwerken van Hans Baldung tonen dan ook minder agressie en meer humor dan de historische context zou doen vermoeden. De satirische inslag van de werken, die het sterkst te zien is bij *Nieuwjaarsgroet met drie heksen* en *Heks en draak*, laat zien hoe een getalenteerde kunstenaar omging met de waanzin van zijn tijd. Door middel van deze werken gebruikte Hans Baldung een symbool van angst en waanzin, de heks, om de heersende religieuze en sociale conventies aan de kaak te stellen. Het gebruik van vrouwelijk naakt en suggestieve, haast pornografische voorstellingen versterkt dit beeld. De directe associaties met heiligen, zoals het geval is in *Heks en draak*, geeft aan dat Hans Baldung niet bang was om zijn publiek te shockeren. Baldung's sociale positie kan hem beschermd hebben tegen beschuldigingen van ketterij, evenals zijn vriendschappelijke omgang met zowel katholieken als protestanten.

Baldung ging op zeer praktische wijze om met de grote veranderingen in zijn tijd. Zo legde hij zich toe op portretten en het ontwerpen van glas-in-lood ramen toen de vraag naar religieuze kunst opdroogde, en wist hij een klein fortuin te vergaren door samen met zijn vrouw, Margarethe, land en woningen te verhuren.¹⁰¹ Tezamen geven deze feiten een beeld van een man die zich afzijdig hield van de schreeuwende menigte, alle informatie tot zich nam, en zijn mening op humoristische wijze toevertrouwde aan zijn kunst.

¹⁰¹ Brady Jr. 1975 (zie noot 1), pp. 303, 312-314.

Lijst van afbeeldingen

Afb. 1. Hans Baldung, *De heksen* (ook: *Heksensabbat*), 1510, chiaroscuro houtsnede in twee blokken, 38.9 × 27 cm, The Metropolitan Museum of Art, New York.

Foto: Metropolitan Museum of Art Website.

Url: < <https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/41.1.201/> >.

Afb. 2. Boekomslag: Hans Pieter Broedel, *The Malleus Maleficarum and the construction of witchcraft. Theology and popular belief*, Manchester 2003.

Foto: Fruugo Ltd.

Url: < https://www.fruugo.nl/de-heksenhamer-en-de-bouw-van-hekserij-door-hans-peter-broedel-joseph-bergin-penny-roberts-bill-naphy/p-8078774-17386575?ac=google&gclid=CjwKCAjwwdTbBRAIEiwAYQf_Ew197k_5sxvL9iRmubA5rmRnYNCJM6MLa1PynECsYNdkg1M2OFdULhoCXk8QAvD_BwE >

Afb. 3. Albrecht Dürer, *Vier heksen*, ets, 19 x 13.1 cm, Museum of Fine Arts, Boston.

Foto: Wikipedia Commons

Url: < https://en.wikipedia.org/wiki/The_Four_Witches#/media/

File:Albrecht_D%C3%BCrer_-_Four_Naked_Women_(NGA_1943.3.3462).jpg >

Afb. 4. Albrecht Dürer, *Een heks rijdt achterstevoren op een geit*, ets, 11.5 x 7 cm, Museum of Fine Arts Boston.

Foto: Museum of Fine Arts Boston

Url: < <https://www.mfa.org/collections/object/witch-riding-backwards-on-a-goat-accompanied-by-four-putti-240> >

Afb. 5. Hans Baldung, *Twee heksen*, 1523, olieverf en tempera op paneel, 65.3 × 45.6 cm, Städel Museum.

Foto: Städel Museum Website.

Url: <<http://www.staedelmuseum.de/en/collection/two-witches-1523>>.

Afb. 6. Ulrich Molitor, *Heks omhelst haar duivelse geliefde*, 1487, houtsnede uit: *Des Sorcières et des Devineresses* (Keulen 1487), University of Pennsylvania.

Foto: Art Company Uk.

Url: < <https://www.art.co.uk/products/p12370886-sa-i1739304/ulrich-molitor-witch-embraces-the-devil-the-devil-embraces-a-witch.htm> >

Afb. 7. Hans Baldung, *Nieuwjaarsgroet met drie heksen*, 1514, penseel en pentekening op bruin papier, 30.9 cm x 21 cm, The Albertina, Wenen.

Foto: The Albertina Sammlungen Online.

Url: <[http://sammlungenonline.albertina.at/?query=Inventarnummer=\[3220\]&showtype=record#40e7a6c0-74c5-410c-8869-458476110066](http://sammlungenonline.albertina.at/?query=Inventarnummer=[3220]&showtype=record#40e7a6c0-74c5-410c-8869-458476110066)>.

Afb. 8. *Initiaal 'S' met het verhaal van Kain en Abel*, [zonder datum], in: Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*, Ms. A.8, f. 1v., St. John's College Cambridge.

Foto: Brinkmann, B., Hinz, B., *Hexenlust und Sündenfall: die seltsamen Phantasien des Hans Baldung Grien/Witches' lust and the fall of man: the strange phantasies of Hans Baldung Grien*, tent. cat. Frankfurt am Main (Städel Museum) 2007, p. 62.

Afb. 9. Hans Baldung, *Heks en draak*, 1515, penseeltekening op bruin getint papier, 29.3 x 20.7 cm, Staatliche Kunsthalle Karlsruhe.

Foto: Staatliche Kunsthalle Karlsruhe Website.

Url: <<http://swbexpo.bsz-bw.de/skk/detail.xhtml?id=420540D4413B51FF179BA94F67E0047&img=1>>.

Afb. 10. Andrea Mantegna, *De strijd van de zeegoden*, 1485-1488, gravure, 31 x 84 cm, Johnson Museum of Art.

Foto: Johnson Museum of Art Website.

Url: < <https://museum.cornell.edu/collections/prints-drawings/old-master-prints-drawings-1800/battle-sea-gods> >

Afb. 11. Hans Baldung, *Heksensabbat II*, 1514, penseeltekening op roodbruin papier, 28.8 x 20.5 cm, The Albertina, Wenen.

Foto: The Albertina Sammlungen Online.

Url: <[http://sammlungenonline.albertina.at/?query=Inventarnummer=\[3221\]&showtype=record#c720cab3-d05f-4309-9d6c-3cfb99fe770d](http://sammlungenonline.albertina.at/?query=Inventarnummer=[3221]&showtype=record#c720cab3-d05f-4309-9d6c-3cfb99fe770d)>.

Bibliografie

Primaire bronnen

Aquinas, Thomas & Fathers of the English Dominican Province (Vert.), *The Summa Theologiæ of St. Thomas Aquinas*, Oxford 1920 (1273).

Kramer, Henricus & Sprenger, Jacobus, Mackay, C.S. (Red.), *Malleus Maleficarum*, Vol. 1 & 2, New York 2006 (1486-1487).

Luther, Martin, *D. Martin Luthers Werke; kritische Gesamtausgabe*, Weimar 1883.

Secundaire bronnen

Boeken

Bijbel met deuterocanonieke boeken, De Nieuwe Bijbelvertaling, Heerenveen 2004³ (1994).

Brauner, Sigrid, *Fearless wives and frightened shrews: the construction of the witch in early modern Germany*, Boston 1995.

Brinkmann, Bodo & Hinz, Berthold, *Hexenlust und Sündenfall: die seltsamen Phantasien des Hans Baldung Grien/Witches' lust and the fall of man: the strange phantasies of Hans Baldung Grien*, tent. cat. Frankfurt am Main (Städel Museum) 2007.

Chrisman, Miriam Usher, *Strasbourg and the Reform. A Study in the Process of Change*, New Haven & London 1967.

Chrisman, Miriam Usher & Gründler, Otto (red.), *Social Groups and Religious Ideas in the Sixteenth Century*, Kalamazoo 1978.

Duffin, Jacalyn, *History of Medicine. A Scandalously Short Introduction*, Toronto 2010².

Levack, B.P., *The witch-hunt in early modern Europe*, Harlow/New York 1987.

Marrow, J.H.(Red.), Shestack, A.(Red.), *Hans Baldung Grien: prints and drawings*, tent. cat. Washington (National Gallery of Art) 1981.

Roper, Lyndal. *The Witch in the Western Imagination*, Charlottesville 2012.

Ruff, Julius R., *Violence in Early Modern Europe*, Cambridge 2001.

Russell, Jeffrey Burton, *Witchcraft in the Middle Ages*, New York 1972.

Snyder, C. Arnold & Huebert Hecht, Linda A., *Profiles of Anabaptist Women: Sixteenth-Century Reforming Pioneers*, Waterloo 2010.

Stanford, Charlotte A., *Commemorating the Dead in Late Medieval Strasbourg. The Cathedral's Book of Donors and Its Use (1320-1521)*, Surrey 2011.

Wiesner-Hanks, Merry E., *Christianity and Sexuality in the Early Modern World. Regulating Desire, Reforming Practice*, London 2000.

Wiesner-Hanks, Merry E., *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2008.

Wiesner-Hanks, Merry E.(Red.) & Karant-Nunn, Susan C.(Red.), *Luther on Women. A Sourcebook*, Cambridge 2003.

Vervoort, Renilde, “*Vrouwen op den Besem en Derghelijck Ghespook*”: *Pieter Bruegel en de Traditie van Hekserijvoorstellingen in de Nederlanden tussen 1450 en 1700*, Nijmegen 2011.

Artikelen

Brady Jr., Thomas A., ‘The Social Place of a German Renaissance Artist: Hans Baldung Grien (1484/85-1545) at Strasbourg.’ *Central European History* 8 (1975) no. 4, pp. 295–315.

Hendrix, Scott E., 'The Pursuit of Witches and the Sexual Discourse of the Sabbat', *Anthropology Magazine* 11 (2011) Issue 2, pp. 41-59.

Hults, Linda C., 'Baldung and the Witches of Freiburg: The Evidence of Images', *The Journal of Interdisciplinary History* 18 (1987) No. 2, pp. 249–276.

Pokorny, Erwin, 'Eine Hexe, die keine ist? Zu Hans Baldung Griens Hexen-Zeichnung in Karlsruhe', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 71 (2008) H. 4, pp. 559-566.

Schuyler, Jane, 'The "Malleus Maleficarum" and Baldung's "Witches Sabbath"', *Notes in the History of Art* 6 (1987) No. 3, pp. 20-26.

Sorabella, Jean, 'The Nude in the Middle Ages and the Renaissance', *Heilbrunn Timeline of Art History* (online resource), The Metropolitan Museum of Art, New York, 2000–.

Sullivan, Margaret A., 'The Witches of Dürer and Hans Baldung', *Renaissance Quarterly* 53 (2000) No. 2, pp. 333-401.

Stumpel, Jeroen, 'The Foul Fowler Found out: On a Key Motif in Dürer's "Four Witches"', *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 30 (2003) No. ¾, pp. 143-160.